

Vaqif YUSİFLİ,
filologiya elmləri doktoru

Filoloji esselər

Tanınmış tənqidçi Rüstəm Kamal yeni bir kitabını ədəbi ictimaiyyətə təqdim edib- "Güzgü günü" məqalələr toplusunda o, filoloji esselər adlaqdığı yazılarını toplayıb. Bu gün "esse" adı altında mətbuatda onlarla yazılar çap olunur və bəzən bu janrın spesifikasiyası unudulur. Bir də görürsən ki, hansı müəlliflə uzun bir hekayəsini esse adlandırır, yaxud, başqa bir müəllif emosional tərzdə qələmə aldığı, bir az şeirə, bir az da nəsrə oxşayan yazısına esse adı verir. Halbuki, esse janrının ta əzəldən özünəməxsus vahid forma və məzmun xüsusiyyətləri var. Görkəmli ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədovun tərtib etdiyi "Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti"ndə ("Maarif", 1988) oxuyuruq: "Esse- tənqid və ədəbiyyatşünaslığın müəyyən bir problemi sərbəst surətdə izah etməsi ilə fərqlənən janrı. Esenin müəllifi seçdiyi problemi (ədəbi, etik, fəlsəfi və s.) təhlil və izah edərkən ifadə tərzinin sistemli, ardıcıl, gəlidiyi nəticələrin əsaslı, hamı üçün eyni dərəcədə məqbul olması qayğısına qalır. Esenin əsasını fransız yazıçısı və humanist filosofu M.Monten qoymuşdur. O, 1580-ci ildə yazdığı "Esse" əsərində cəmiyyət və insan taleyi haqqında danışmışdır. Sonralar F.Bekon, C.Lokk, Q.Fildinq, O. Holdsmıt, B.Şlu, R.Rollan və başqaları bu janra müraciət etmişlər".

Azərbaycan ədəbi tənqidi və nəzəri-estetik fikrində esse janrına birinci müraciət edən tənqidçi-filosof Asif Əfəndiyev olmuşdur. Onun "Müdrilik səlahiyyəti" (1976), "İnam və şübhə" (1988) kitablarında toplanan yazıların əksəriyyəti essedir: "Həqiqət və yarımhəqiqət", "Şeyx Nəsrullah əsəriti", "Qəm və üsyan", "Məcnunluq", "Koroğlular və Həməzələr", "Xaqanilik", "Nizamilik", "İnam və Şübhə" yazılarını qeydsiz-şərtsiz esse adlandırma bilirik. Xalq yazıçısı Elçinin tənqidi yaradıcılığında da esse janrı mühüm bir qol təşkil edir: "Yaxan düymələ, düymələ", "Tək adam, tənha şair", "Dünya axirət ekini", "Heydərbaba, yolum sənnən kəc oldu" və s. yazıları sırf esse janrındadır. Anarın "Ağrılar, ağrılar, ağrılar" silsiləsindən olan yazıların əksəriyyəti, həmçinin Afaq Məsudun, Kamal Abdullanın bir sıra yazıları da göstərir ki, müəyyən qatmaqarışığa baxmayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında esse janrı artıq özünə yer tapıb. Bu qısa xülasəni verməkdən də məqsədimiz elə bu idi - Esse ədəbi tənqidin bir janrıdır və onu digər ədəbi növlərlə qarışdırmaq olmaz. Rüstəm Kamalın "Güzgü günü" kitabı da esse toplusu kimi diqqəti cəlb edir.

Rüstəm Kamalın bu janra meyl etməsi, son illərdə ancaq esse yazıb mətbuatda ardıcıl çıxış etməsi heç də təsadüfi deyil. Onun öncələrdə qələmə aldığı "Oğuz ruhu: bərpə və yozum", "Sözün işığı danışdım", "Nizami Cəfərov, yaxud bir tənqiddən poetikası", "Zəlimxan Yaqub: inanc işığı" tədqiqat əsərlərində də esseçilik ruhu özünü büruzə verirdi. Ümumiyyətlə, bu tənqidçinin özünəməxsus, həmkarlarından tamamilə fərqlənən bir üslubu var. Bu üslubu səciyyələndirən aşağıdakı xüsusiyyətləri

yətləri qeyd edə bilirik: Rüstəm Kamal qısa və yığcam yazan, geniş təhlil və təfərrüata o qədər də meyl etməyən müəllifdir. Hətta özünün dediyinə görə, onun namizədlik dissertasiyası cəmi 93 səhifədən ibarət olmuşdur. Məqalələri və esseləri də bu baxımdan istisna deyil, hər biri iki-üs səhifə təşkil edən yazılarında əsasən iki məqsədini reallaşdırır- bir yandan müəyyən elmi-nəzəri bir fikri izləyir, o fikri sonacan davam etdirir, o biri yandan esseçiliyə məxsus obraz və deyim tərzinə sadiq qalır. Bu yazılarda bəzən bədilliklə elmilik, elmiliklə publisistika birləşir. Rüstəm Kamalın yazılarında tək-cə bədii ədəbiyyat faktoru (müraciət olunan əsərlər) deyil, bir çox elm sahələrinin də "iştirakı" təmin olunur. Belə ki, mifologiya, fəlsəfə, tarix, psixologiya, musiqi də bu yazılarda istinad nöqtələrinə çevrilir. Rüstəm Kamal çox müxtəlif bir tənqidçidir və onun əksər yazılarında dünyanın (Avropa-nın, Şərqi, xüsusilə Rusiyanın) böyük filosoflarından, ünlü yazıçılarından tez-tez sitatlar gətirilir və bu sitatların hər biri mətnə fikri qüvvətləndirən bir vasitəyə çevrilir.

Adətən, hər bir tənqidi ya tədqiqatçı-ədəbiyyatşünas müəyyən, həm də konkret bir mövzuya müraciət edir, ədəbiyyat tarixinin və ya müasir ədəbiyyatın problemləri məsələsinə üz tutur. Rüstəm Kamal isə esselərdə tamam başqa bir yol seçir- "Ədəbi tənqiddə ədəbiyyatşünaslığın "qeyri-rentabeli" sahəsi kimi yanan R.Kamalın esseləri tənqidçi təhlilindən tamamilə fərqlənir" (Məti Osmanoglu). Bu fərqlənmə - tənqidçi təhlillərindən ayırıcı xüsusiyyət nədə və necə təzahür edir? Tutaq ki, bir tədqiqatçı Mirzə Cəlildən - onun yaradıcılığında bir məqalə yazır- ya onun ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyindən, ya ədəbi qəhrəmanlarından, ya da "Molla Nəsrəddin" jurnalındakı fəaliyyətdən söz açıq. Və həmin tədqiqatçı məlum məsələlərə, yaxud Mirzə Cəlillə bağlı nisbətən az işlənən bir mövzuya aydınlıq gətirir. Amma Rüstəm Kamalın esselərində Mirzə Cəlilin "hesab dəftəri"ndən söz açılır, coxlarımız üçün gözlənilməz bir mövzu ilə rastlaşırıq: "Frans Kvka və Mirzə Cəlil: "həbsiyyə" oyunu", yenə bu mövzunun başqa bir çaları: "Yuxudan oyanma qorxusu: Frans Kafka və Mirzə Cəlil", sonra məhrəm bir mövzu (amma demək olar ki, heç birimizi düşündürməyib)- "Mirzə Cəlil və Həmidə xanım: ağrı xatirəsi", sonra "Ç-C-S: dəmir səslərin ilqeyində", "Mirzə Cəlil lüğəti", "Aküşkadan görünən dünya", "Mirzə Cəlilin teleqraf poetikası". Bu esselər sırf yaradıcılıq psixologiyası ilə bağlı, sənətkarın əsərləri ilə bilavasitə ünsiyyətdən doğan, ilk baxışda zahiri bir görünlü ilə diqqəti cəlb edən, amma əslində çox mühüm psixoloji effektləri aşkarlayan məqamlardır. Mirzə Cəlilə "hesab dəftəri" nəyə lazım idi? Çünki "onun poetikasında rəqəmlər, saylar, "uçot mətnləri o qədər diqqətçəkəndir ki, onları tədqiq etmədən mətnlərin işarələr sistemini, yazıçının iç dünyasını bərpə etmək mümkün-süzdü". İnanıqımı buna? "Saqqalı uşaq"-Kəblə Əzim öz uçotunu "hesablar dolaşmasını" deyər divarda şəkillər çəkir: inək şəkl

inək yağından, girdə yazılar yurmurtadan qalan borcun hesabını ifadə edir. Kəblə Məmmədhüseyn bir arıq quzunu əyyaşlıqdan gözü açılmayan Əziz xana üç dəfə 3 manatdan sırıyır. Bu absurd ritual "Quzu" hekayəsinin süjet mexanizminə çevrilir". Mirzə Cəlil niyə hər məktubunda maliyyə-hesablaşma əməliyyatını ciddi şəkildə qeydə alırdı, rəqəmləri sənədləşdirir, yazı yaddaşına köçürürdü? Hər şeyin hesabını-uçotunu yazmaq doğrudanmı Mirzə Cəlil davranışının, Mirzə Cəlilin yaşam əxlaqının əsas motivlərindən biri idi? Və elə bir gün gəlir ki, "proletar şairlərin yeknəsəq xorunda müdrək yazıçının səsi eşidilmir". "Ov dəftərçəsi"ndə Mirzə Cəlil gündəlik xərclərin, bazarlığın uçotunu aparır. Yoxsulluq, ehtiyac qapını döyür. "Bu boyda dahi kişi oğluna palto ala bilmir. Böyük mütəfəkkir nevroz vəziyyətdə düşür. Tamam tənhaləşir. Əlyazmalarını yandırır Bu hadisədən sonra Mirzə Cəlil "bu dünya" ilə haqq-hesabın bitdiyini anlayır-bir il sonra gözlərini əbədi yumur". Esse burdaca bitir. Mirzə Cəlilin hesab dəftəri onun məişət problemləri ilə üzleşdiyini, həm ailədə, həm də jurnalda necə maliyyə çətinlikləri çəkdiyini əyani şəkildə gözlerimiz qarşısında canlandırır.

Rüstəm Kamal Mirzə Cəlilin qəhrəmanlarının düşdüyü vəziyyətlə Frans Kafkanın qəhrəmanlarının düşdüyü vəziyyətlər arasında bir oxşarlıq axtarır. Kafkanın "Məhkəmə" romanındakı Yozef K.nın səbəbini bilmədiyi absurd məhkəmə prosesində məğlub duruma düşməsi, axırda günahkar olmasını itiraf etməsi ilə, bir sözlə, cəmiyyətin absurd qanunlarına tabe olması ilə Mirzə Cəlilin "Poçt qutusu"ndakı Novruzəlinin də buna oxşar absurd situasiyaya düşməsi doğrudan da maraqlı paraleldir. Novruzəli də nədən ötrü həbsxanaya düşdüyünü anlamır. Ancaq Rüstəm Kamal esenin sonunda Mirzə Cəlilin bir yuxusunu da xatırladır: "Həmdə xanım xatirələrində yazır: "Bir gecə zarıltı səsinə oyandım. Mirzə Cəlil elə zarıldaıyır ki, sanki onu boğurdular. Özüne gəldikdən sonra dedi: -Yuxuda gördüm ki, mənə mühakimə edib, qaranlıq zirzəmiyə salmağa məhkum etmişlər. Mənə zirzəmiyə atıb əvvəlcə qapını hörməyə başladılar: Mən çağırır yalvarırdım ki, pəncərəni hö-rüb, mənə havasız qoymasınlar. Həbs situasiyasının cəmiyyətdə insan varlığını absurda çevirməsi, insanın azadlığı və insanın günahı, insanın sosial sistemə qarşı məhulub olması-Frans Kafkanı və Mirzə Cəlili birləşdirən mənə-lərdir". Esse buradaca bitir və zənnimcə, heç bir izaha ehtiyac yoxdur.

Mən Rüstəm Kamalın digər bu tipli esselərinə də nəzər yetirirəm: "Əbdürrəhim bəyin stomatoloji fantasiyası", "Yusif Vəzirin vida dəftəri", "Uca dağ başında" Şuşanın landşaftı bədii mətn kimi", "Gülümşeyən Yusif Vəzir" Klasiklərin əsərlərindəki məlum, amma diqqətdən yayınan mətnlərə xüsusi bir mənə ilə yanaşmaq Rüstəmin bu esselərində də maraqlı doğurur. "Lev Qumilyov inanırdı ki, landşaftın bilavasitə və ya dolayısı ilə etnosa təsiri var. Şuşa təbiətinin və landşaftının

qeyri-adiliyi, inanıram ki, şuşalıların fərqli davranışına təsiri olmuşdur. Mən Şuşanı görməmişəm. Amma Yusif Vəzirin və Əbdürrəhim bəyin əsərlərində Şuşa landşaftının bədii, tarixi və mifoloji mətnini oxudum- bunlar Şuşanın zamanın poza bilməyəcəyi ən etibarlı yaddaş mətnləridir". Və Rüstəm Kamal Yusif Vəzirin Şuşa təsvirində sanki bir xəritə çəkən rəssamın varlığını hiss edir.

Rüstəm Kamalın esselərində Səməd Vurğun, Vaqif Səmədoğlu, Yusif Səmədoğlu obrazları da xüsusi yer tutur. ATA və İKİ OĞUL-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını bu üç nəhəng sənətkarlar olmadan təsəvvür etmək ağlasığmazdır. Amma onların şəxsiyyəti və yaradıcılıqları haqqında nə qədər xatirələr, tədqiqat əsərləri yazılsa belə, yenə Səməd Vurğun və Səmədoğlular nə memuar, nə tədqiqat, nə də yaradıcılıq psixologiyasının öyrənilməsi baxımından bitib-tükənmir.

"Səməd Vurğunun böyük şəxsiyyətdən məhəbbətlə söz açıblar. Amma gülüşünü qeydə almayıblar. Səməd Vurğun necə, nəyə və kimə gülürdü? Bu haqda xatirələr susur"- elə S.Vurğuna həsr olunan tədqiqatlarda da onun satirasından, yumorundan çox az söhbət açıblar və təbii ki, buna ehtiyac da yoxdur. Amma söhbət Səməd Vurğunun özünün hazırca-vəbliliyindən, yumorundan gedirsə... "şairin hər bir atmacası, hər incə işarəsi və zərif yumoru müdrək gülüşün ifadəsidir. Müdrək gülüş (atmaca, məzə, lətifə) isə dünyaya müdrək baxışın nişanəsidir". Şair Krelmidə xəstə yatanda və dünya ilə vidalaşanda da üzündə gülüş qalmışdı. "Səməd Vurğun yaradıcılığında qadın intiharı" es-sesində isə R.Kamalın intihar problemini fəlsəfi mahiyyət daşıyan bir problem kimi şərh edir. Əlbəttə, onun bir fikri ilə tam razılaşmaq çətindi-R.Kamal yazır ki, rus ədəbiyyatından fərqli olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı üçün intihar mövzusu elə də aktual hesab olunmur. Bu mövzunun aktual olub-olmamasının ədəbiyyat üçün elə bir əhəmiyyəti yoxdur. R.Kamalla daha bir mülahizəsi ilə bağlı razılaşa bilmərik. O yazır ki: "sevgi, savaq, təbiət kimi substansiyalar bədii sənətin mövzusu ola bilməz- Axi, bu substansiyalar hər yerdədir və cəvherindədir. həmişə mövcuddur, yəni bütün mövzuların fəvqündə və cəvherindədir. Xüsusən, zaman substansiyası bu qəbildəndir".Məncə, sevgi, savaq və təbiət, zaman mövzularını bədii sənətdən təcrid eləsən, nə qalır ki? Ancaq R.Kamalın Vaqif Səmədoğlu və Yusif Səmədoğlu yaradıcılığında Zaman obrazını simvolik saat çevrəsində izləməsi və başqa obrazların da (gecə, qara pişik, dar və qara küçə, yuxu) bu çevrəyə daxil olması maraqlı deyilmə? Əlbəttə, müəllif bu marağı "ödəyəcək" kifayət qədər misallar gətirir.

**Sizdə saat neçədir?
Bizdə elə köhnə vaxt.
Köhnə hamam, köhnə tas,
Həmə tale, həmə baxt.**

**Bu evdə bir köhnə saat,
Kəfkiriylə vaxt sayır.
Damda bir qara pişik
Üz-gözünü yalayır.**

Rüstəm Kamalın esselərində ən çox araşdırılan iki obraz var, o da, zənnimcə, Yuxu və Səs obrazlarıdır.Bunun ən bariz nümunəsini "Vaqif Səmədoğlunun yuxuları" essesinde görürük. Yazır ki: "Vaqif Səmədoğlu xatirələrinə və yuxularına elə vərdiş etmişdi ki.ö, artıq onları tanıya bilirdi. Şeir xatirələrin və yuxuların dayandırılması, "dondurulmasıdır". Necə ki, fotoşəkillər "dondurulmuş" xatirələrdir... O, şeirlərində və yuxularında uşaqlığına yalnız səslərə görə qayıda bilirdi. Yaddaşında ancaq nəfəsinin səsi, atasının saçlarının rəngi, buludların və ağacların kölgəsi qalmışdı. Yaddaşın təxəyyülü ona ölümlərin, yuxularında ki doğmalarının səsinə eşitməyə imkan verirdi"

Yuxu obrazını R.Kamal Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü" romanında əsas simvolik bir obraz kimi təhlil edir. Ümumiyyətlə, Yusif Səmədoğlu öz qəhrəmanlarını gündəlik məişət hadisələrindən, adi həyatdan ayırır, mistik-simvolik gerçəklik içinə atır. Qəhrəmanları daim spiritual atmosfer içindədirlər, bir-birlərinin varlığını yuxu (ölüm) ilə dərk edirlər". Eyni obrazı tamam fərqli bir yazıçının-İsmayıl Şıxlının əsərlərində izləyir, obrazların simvolik işarəsi olan yuxu İsmayıl Şıxlıda epik səciyyə daşıyır. Cəbhə yolları" sənədli povestində yuxular ümumi süjetə daxil olur. "Ölən dünyam" romanı isə yazıçının sonuncu böyük yuxusu idi.

Rüstəm Kamalın esseləri tək-cə ayrı-ayrı simvolik-mistik obrazların təhlili ya mənalandırılması ilə məhdudlaşmır, bu obrazların yaradıcılarının-ayrı-ayrı sənətkarların şəxsiyyətini də izləyir. "İki od arasında" Mir Möhsün Nəvvabın tarixi bir şəxsiyyət kimi rolunu nəzərə çarpdırır, onun "Qafqaz erməni tayfası ilə müsəlmanların vuruş və iğtişaq tarixləri" əsərinin böyük əhəmiyyətindən söz açır.Mirzə Fətəli Axundzadənin "ömür mətni"ni açıqlayır, həyatını, fəaliyyətini "bütöv nitq aktı" kimi nəzərdən keçirir, Mirzə İbrahimovun, Maqşud Şeyxzadənin, İlyas Əfəndiyevin, İsa Muğannanın, Çingiz Aytmatovun, Anarın "fəzasına" daxil olur, bu şəxsiyyətlərin yaradıcılıq bioqrafiyalarını ən önəmli cizgilərini gözlerimiz qarşısında canlandırır.

Əlbəttə, bir resenziya daxilində Rüstəm Kamalın bütün esselərindən söz açmaq mümkün olmadı. Qeydlərimizi ümumiləşdirsək, iki cəhəti xüsusilə vurğulamaq istərdik. Rüstəm Kamal qeydsiz-şərtsiz esseistdir, elə kitabın sonunda o kəlmə özünü doğruldur. Amma Rüstəm həm də tənqidçidir və onun esselərindən də tənqid "iyi" gəlir, amma bu kəlməni ora həkk etmək nədənsə unudulub. İkinci: Rüstəmin üslubu onun dil mədəniyyətində, oxucu ilə ünsiyyət qurmaq səriştəsində, fikir aydınlığında təzahür edir. Deyə bilmərəm, Rüstəm Kamal esse "vadisindən" nə vaxt ayrılacaq, təbii ki, bütün ömrü boyu esseçi olub qalmayacaq ki? Elə bilərəm, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın bu gün həllini gözləyən bir sıra problemlərinə üz tutacaq... Daha ciddi elmi yazılar, monoqrafiyalar onu gözləyir.